

УДК 94(470+571)''19/20''

З. В. Священко

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ С. ВІТТЕ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано погляди радянських дослідників на аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте. Звертається увага на те, що проблема специфічно вивчалася і інтерпретувалася радянськими фахівцями-істориками, радянські дослідження обмежувалися істотним впливом на історичну науку пануючої тогочасної ідеології. Незважаючи на це, радянські дослідники заклали фундамент до подальшого осмислення цієї проблеми.

Ключові слова: аграрне питання, Російська імперія, аграрні ініціативи, радянська історіографія, С. Вітте.

На нинішньому етапі розвитку української історичної науки все актуальніше постає питання історіографічного осмислення аграрної історії, особливо початку ХХ ст. – коли відбувався пошук моделей селянських реформ, а общинне право вступало в суперечність з ринковою економікою.

Вважаємо, що аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте специфічно вивчалася і інтерпретувалося радянськими фахівцями-істориками. Попри це, радянська історіографічна спадщина з порушеної нами проблеми – це самостійний, науковий пласт знань, неоднорідний за своїм змістовим, ідейним, ідеологічним навантаженням. На наше глибоке переконання, напрацювання радянських істориків не можна ігнорувати, так само і не можна “огульно переосмислювати”. З ними потрібно фахово і коректно дискутувати, щоб “не тупцювати на одному місці”, досліджувати маловідомі або невідомі зовсім фрагменти історії, розширюючи та доповнюючи у такий спосіб новітні історичні знання.

У сучасній українській історіографії історіографічні студії присвячені аналізу поглядів радянських дослідників на аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте практично відсутні. Тому мета даної роботи полягає в систематизованому аналізі аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте в баченні радянських науковців. Основним джерелом даного дослідження послужили праці радянських дослідників.

Довоєнний період радянської історіографії аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте позначений тим, що, незважаючи на значну кількість робіт із аграрної історії, безпосередньо присвячених нашій темі практично немає. Так, у 1920-х – 1940-х роках радянські дослідники у вивченні аграрної історії передреволюційної Росії перевагу віддавали осмисленню такого соціально-економічного та суспільно-політичного феномену, як Століпінська аграрна реформа. Природно, що урядова аграрна політика до Століпінської аграрної реформи була на другому плані, дещо відтінена. Про неї писали оглядово, побіжно.

З таких позицій аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте висвітлено у працях Г. Баррандова [1], С. Дубровського [2], П. Єфремова [3], М. Карпова [4], І. Литвинова І. [5], Шулейкіна [6] та інших авторів.

Одним із перших до вивчення аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте звернувся С. Дубровський [2], який зараховував С. Вітте до реакційних представників тогочасного російського імперського істеблішменту. Таке бачення постаті С. Вітте він умотивував тим, що той, реорганізуючи життя, побут, правовий статус селян дбав насамперед про монархію, збереження самодержавства, припинення революції, розпочатої у 1905 р. Інтереси ж самих селян ним ігнорувалися. Автором гіперболізувалися роль і значення революції та революційного шляху вирішення аграрної проблеми.

По завершенню Другої світової війни історична наука продовжувала еволюціонувати як складова радянської ідеологічної системи, відображаючи основні тенденції суспільно-політичного поступу радянського повоєнного суспільства. У 1946 – 1950-ті рр. історіографічний процес в СРСР, УРСР поступово розвивався. Разом із тим, відчувався гострий дефіцит наукової продукції з питань, дотичних до аналізованої нами проблеми. За нашими підрахунками, упродовж 1947 – 1952 рр. було надруковано не більше десяти робіт, співзвучних із темою нашого наукового пошуку. З-поміж них науковий інтерес представляють: наукова публікація Є. Бочкарьової [7], кандидатські дисертації З. Березняка [8] та Г. Дейча [9], багатотомна праця П. Лященка [10].

З другої половини 1950-х років як країна загалом, так й історіографічна ситуація зазнала потепління після сталінських “заморозків”, що виявилось в активізації науково-історичного життя. У контексті настанов ХХ з’їзду КПРС щодо ролі історичної науки було започатковано систематичний друк всесоюзних та республіканських науково-історичних журналів “История СССР”, “Вопросы истории КПСС”, “Український історичний журнал”. Відчутним було прагнення радянських істориків вийти за жорсткі межі історіописання 1930-х – 1950-х рр. Водночас ми не схильні ідеалізувати ті процеси, що мали місце у другій половині 1950-х – наприкінці 1980-х рр. Ми погоджуємося з міркуваннями сучасних істориків, котрі наголошують на тому, що це був неоднозначний період в історії суспільно-політичного, духовно-культурного життя СРСР.

Загальне духовно-культурне похвалення періоду хрущовської “відлиги” позначилося і на проблемній історіографії. Не стала винятком і тема аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте. У 1959 р. зусиллями фахівців Інституту історії АН СРСР було підготовлено збірник документів із історії економічної політики властей у 1880-х – 1890-х рр. [11]. У 1960 р. відбулося перевидання спогадів С. Вітте. Незважаючи на наявність у їхніх передмовах певних кон’юнктурних моментів, поява цих двох документальних видань засвідчила трансформацію радянської історичної науки у бік незаангажованого осмислення минулого країни.

У розлогій передмові до спогадів С. Вітте, написаній А. Сидоровим, подано характеристику поглядів Сергія Юлійовича. На нашу думку, позиція А. Сидорова була менш заангажованою за попередні інтерпретації. Зокрема, він справедливо зауважує, що позиція С. Вітте щодо перспектив модернізації наражалася на спротив консервативно мислячої частини тогочасного істеблішменту російського імперського соціуму [12, с. 25].

Водночас викликають сумніви щодо достовірності судження історика стосовно того, що граф був прихильником приватної селянської власності [12, с. 24]. Навпаки, він вважав за краще становлення у селі Російської імперії на початку XX ст. інституту індивідуальної селянської власності на землю. До того ж він чітко розрізняв відмінність між приватною та індивідуальною селянською власністю. Остання, за словами С. Вітте, нагадувала суміш, яку не знав західний світ. Вона була перехідним інститутом від общинної до приватної власності на землю.

На початку 1960-х рр. урядову аграрну політику у Російській імперії на межі XIX – XX ст. вивчав С. Дубровський [13]. Наголошуючи на суттєвих позитивних сторонах творчого доробку С. Дубровського, зауважимо, що на початку 1960-х рр. дослідник у монографіях про Столипінську аграрну реформу розвивав власні судження, започатковані ним у 1920-х – 1930-х роках. Окремі з положень були позначені політичною кон'юнктурою, окремі не повною мірою розкрито.

Аграрне питання у контексті ленінської аграрної програми під час трьох російських революцій висвітлено П. Трапезниковим [14]. Представлена робота, як і наступні праці цього автора, – суцільна апологетика марксизму-ленінізму. Про це красномовно свідчить хоча б її назва. Його концепція дуже проста: лише ленінська програма вирішення аграрного питання є правильною. Інші альтернативи, а тим паче царські – фарс, спрямований на відстрочення революції, як про це писав В. Ленін. У такий спосіб “обґрунтовувалися об'єктивні передумови” соціалістичної революції.

Історіографічна ситуація другої половини 1960-х – 1980-х рр. у радянському історіографічному процесі аграрної історії загалом та аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте зокрема, позначена появою чисельних багатотомних, колективних і узагальнюючих праць, енциклопедій. Це було спричинено узагальненням та енциклопедизацією історичних знань із окресленої проблематики. Упродовж відносно невеликого проміжку часу побачили світ такі видання, як “Історія селянства Української РСР” [15], “История СССР с древнейших времен до наших дней” [16], “История социалистической экономики СССР” [17], “История Украинской ССР” [18] тощо. Вони повторювали висновки, оцінки, представлені в одноосібних монографіях, дисертаціях.

Не в останню чергу поява більшості з них зумовлена ідеологічною парадигмою, розробленою й запровадженою брежневським керівництвом, а також стійкою традицією – підготовкою до ювілейних чи круглих дат монументальних історичних робіт.

Паралельно з цим мали місце й індивідуальні напрацювання радянських істориків-аграрників. З-поміж наукового доробку радянських учених цього періоду з історії аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте виокремлюємо напрацювання таких дослідників, як Б. Ананьїч [19], Г. Дейч [20], С. Сидельников [21], М. Симонова [22; 23; 24], В. Спицький [25], В. Шевченко [26], Л. Шепелев [27; 28; 29], та інших, що значною мірою стосуються теми, що ми досліджуємо.

Зупинимось на окремих працях. Найбільш повно порушена нами у дослідженні проблематика представлена у роботах М. Симонової, яка окреслила позицію С. Вітте в аграрному питанні. У монографії М. Симонової “Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции” [23] історик представила панорамну картину діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, яку очолював С. Вітте. Поза її увагою не опинилися і такі сюжети, як погляди С. Вітте, відображені у записці від 1904 р. тощо. Саме М. Симонова вважала план С. Вітте безпосереднім попередником Столипінської аграрної реформи. Водночас, автор обмежилася нижньою хронологічною межею – 1905 роком, тому з її дослідницького поля випала діяльність віттевського кабінету з напрацювань нової аграрної політики.

У традиційній для радянської історіографії тональності аграрне питання у політичній діяльності С. Вітте, представлено у публікації Г. Дейча. Автор зауважив, що вирішення аграрної проблеми урядовими колами спрямовувалося на задоволення інтересів поміщиків із метою боротьби з революцією [20, с. 145].

У дослідженні В. Спицького аграрні ініціативи С. Вітте називаються обманом. Автор посилює аргументованість такого свого висновку відповідною тезою В. Леніна. Історик відтворює аграрне питання у політичній діяльності С. Вітте з позиції кризи “верхів”. Його розгляд він обмежив аналізом діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Щоправда, у роботі присутні елементи порівняльного аналізу. Зокрема, зіставлено позицію С. Вітте та В. Плеве щодо шляхів вирішення аграрного питання. На думку В. Спицького, політика першого спрямовувалася “на зміцнення основ буржуазної власності на селі і зміцнення куркульства як надійної опори царизму”. В. Плеве, – доводив історик, – був прибічником традиційної “феодално-кріпосницької політики в аграрному питанні” [25, с. 90].

Неординарністю підходу у вивченні аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте привертає увагу науковий доробок Л. Шепелева [27]. Він його досліджує у контексті тогочасного промислового розвитку країни. Така концепція викладу матеріалу дозволила автору розкрити сутність віттевської економічної моделі, показати, що перегляд урядової аграрної політики зумовлювався економічними причинами. Насамперед аграрні ініціативи С. Вітте детермінувалися невідповідністю між капіталізацією індустрії та архаїчним станом розвитку сільського господарства. Відповідно прибутковість аграрного сектора економіки країни була катастрофічно меншою за прибутковість промисловості. Ситуацію погіршував і низький рівень

виробництва на селі. Все це не сприяло збільшенню купівельної спроможності селянських господарств, а відтак звужувало внутрішній ринок споживання промислових товарів вітчизняного виробництва.

Беручи до уваги високий фаховий рівень наукового доробку Л. Шепелева, не ставлячи під сумнів його наукову вартість, дозволимо висловити і критичні міркування. Вважаємо не повною мірою виправданим запропонований дослідником економізм у розкритті сутності як аграрної проблеми, так і причин, що її зумовили. Безперечно, аграрне питання носило економічний характер, оскільки стосувалося таких важливих компонентів, як землекористування / землеволодіння, продовольче забезпечення країни, експорт нею сільськогосподарської продукції тощо. Водночас, на початку ХХ ст. воно політизується. Радикалізм селян у їхньому прагненні володіти землею, яку вони обробляють, яскраво про себе заявив у 1902, 1904, 1905 – 1907 рр. Цим скористалися і політичні партії, що ставили за мету повалення тогочасного політичного ладу у країні або, принаймні, трансформацію самодержавної монархії у конституційну. Фактично від вирішення аграрного питання на початку ХХ ст. значною мірою залежала політична доля імперії Романових. Тому обмежувати аграрне питання на початку ХХ ст. у Російській імперії суто економізмом, на наш погляд, дещо однобоко його трактувати.

Узагальнюючи розвиток радянської історіографії з історії аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте, констатуємо. Методологічні засади вивчення аграрної історії у СРСР суттєво обмежувалися істотним впливом на історичну науку пануючої тогочасної ідеології. Незначні проміжки часу, які можна характеризувати як інтелектуальний прорив, кардинально не змінювали загальний домінуючий ідеологічний монізм. У зв'язку з цим результати творчої діяльності радянських істориків позначені упередженим ставленням до обраних ними для вивчення об'єктів, ідеологічною заангажованістю у висвітленні історичних явищ і процесів. У жодній із проаналізованих нами робіт не відображено конструктиву в аграрному питанні у політичній діяльності С. Вітте, суцільна критика недолугих спроб урядовця розвивати аграрний сектор економіки країни.

Виклад матеріалу був тенденційний. Як правило, автори обґрунтовували наперед відому концепцію доцільності соціалістичного революційного шляху вирішення аграрного питання, що під силу лише більшовицькій партії. Наявність такої упередженості не сприяла комплексному, наскільки можливо об'єктивному підходу до дослідження аграрної історії початку ХХ ст. Вона призводила до ігнорування як окремих явищ і подій, так і до заангажованого трактування загальною перебігу історичного процесу. Деформація в інтерпретації призводила до замовчування, викривленого сприйняття минулого.

На заваді неупередженого осмислення аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте, був і обмежений доступ істориків до джерел. Це позначалося не лише на масштабах дослідницького поля, а і на узагальненнях і висновках. Опубліковані збірники документів чи мемуари зазвичай були або підібрані тенденційно, або прокоментовані. Позитивом був факт їхнього видання.

Характерною ознакою радянської історіографії з порушеної нами проблеми є чисельна та тематична нерівномірність наукових студій на різних етапах розвитку радянської історіографії. Насамперед йдеться про дефіцит наукової продукції у 1920-х – 1940-х рр. і появу її значної кількості у 1960-х – 1980-х рр. Теж саме стосується і тематики. Більшість видань стосується розгляду урядових аграрних ініціатив у загальному контексті, крізь призму Століпінської аграрної реформи, промислової модернізації країни, кризи самодержавства в епоху імперіалізму тощо. У меншості наукової продукції домінує тематика Особливої наради, аналіз поглядів і діяльності С. Вітте. Практично відсутні спеціальні фахові розвідки з вивчення аграрних ініціатив віттевського кабінету, не говорячи про надзвичайну малочисельність комплексних досліджень тощо.

Водночас не можна не відзначити і позитиву. З-поміж таких рис насамперед варто звернути увагу на полеміку, що мала місце у радянській історіографії з історії аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте. Попри те, що вона велася в одній методологічній площині, вона сприяла, по-перше, розвитку творчої думки, по-друге, уточненню та деталізації фактажу і висновків, по-третє, утвердженню хоча і суб'єктивної, але істинності історичного знання.

Все це сприяло активізації наукового вивчення радянськими дослідниками аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте, заклало фундамент до подальшого осмислення цієї проблеми.

Джерела та література

1. Баррандов Г. Столыпинская реакция / Г. Баррандов. – М. : Госполитиздат, 1938. – 64 с.
2. Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа / С. М. Дубровский. – М. : Изд. АН СССР, 1925. – 302 с.
3. Ефремов П. Столыпинская аграрная политика / П. Ефремов. – М. : Госполитиздат, 1941. – 143 с.
4. Карпов А. Аграрная политика Столыпина / А. А. Карпов. – М. : Прибой, 1925. – 238 с.
5. Литвинов И. Столыпинщина / И. Литвинов. – Харьков, 1931. – 104 с.
6. Шулейкин И. История земельных отношений и землеустройства / И. Шулейкин. – М. : Сельхозгиз, 1933. – 448 с.
7. Бочкарева Е. И. Из истории аграрной политики царизма в годы первой русской революции / Е. И. Бочкарева // Ученые записки. (Ленинградский государственный пед. ин-т. Герцена). – Т. LXI. – 1947. – С. 25–47.
8. Березняк З. Я. Социально-экономическое положение крестьян Европейской России и политика самодержавия в крестьянском вопросе (1900 – 1904). – Автореферат дисс. канд. ист. наук / З. Я. Березняк. – К., 1952. – 17 с.
9. Дейч Г. М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1905 гг. – Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. / Г. М. Дейч. – Л., 1946. – 24 с.
10. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – Т. 2. – М. : Политиздат, 1952. – 736 с.
11. Материалы по истории СССР. – Т. 6. Документы по истории ... капитализма в России. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 800 с.
12. Сидоров А. Л. Граф С. Ю. Витте и его "Воспоминания" / А. Л. Сидоров // Витте С. Ю. Воспоминания. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. – С. 3–70.

13. Дубровский С. М. Столыпинская реформа / С.М. Дубровский. – М. : Изд. АН СССР, 1963. – 361 с.
14. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М. : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1963. – 656 с.
15. Історія селянства Української РСР: в 2 т. / [за ред. Дядиченка В. А.] – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1967. – 550 с.
16. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2 сериях, 12 томах. Вторая серия. Т. 6. – М. : Наука, 1967. – 782 с.
17. История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 1. Советская экономика 1918–1920 гг. – М. : Наука, 1976. – 448 с.
18. История Украинской ССР в десяти томах. Том 5. Украина в период империализма (Начало XX в.). – К. : Наукова думка, 1983. – 582 с.
19. Ананьич Б.В. О рукописях и тексте мемуаров С.Ю. Витте / Б.В. Ананьич // Вспомогательные исторические дисциплины / АН СССР. Археографическая комиссия. Ленинградское отделение. – 1981. – Т. 12. – С. 188–204.
20. Дейч Г.М. К истории аграрной политики царского правительства в первые месяцы революции 1905 – 1907 гг. / Г.М. Дейч // Ученые записки. – Л., 1971. – т. 298. – С. 145–157.
21. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1980. – 289 с.
22. Симонова М.С. Аграрная политика самодержавия в 1905 г. / М.С. Симонова // Исторические записки. – 1968. – Т. 81. – С. 199 – 215.
23. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М.С. Симонова. – М. : Наука, 1987. – 254 с.
24. Симонова М.С. Политика царизма в крестьянском вопросе накануне революции 1905 – 1907 гг. / М.С. Симонова // Исторические записки. – М., 1965. – № 75. – С. 212–242.
25. Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. / В.Є. Спицький. – К., 1978. – 124 с.
26. Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 61–66.
27. Шепелев Л.Е. Промышленность или сельское хозяйство? Проблема смены курса царизма в начале 20 века / Л.Е. Шепелев // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX в. – М. : "Институт истории СССР АН СССР", 1988. – С.7–24.
28. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине 19 века / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1981. – 275 с.
29. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904 – 1914 гг. / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1987. – 272 с.

Svyashchenko Z. V. The agrarian question in politics S. Witte in soviet historiography

In the article the views of Soviet researchers on the agrarian question in politics S. Witte. Attention is drawn to the fact that the problem specifically studied and interpreted by Soviet specialists, historians, Soviet studies were limited to a significant influence on contemporary historical scholarship dominant ideology. Despite this, Soviet researchers laid the foundation for further understanding of the problem.

Key words: agrarian question, Russian Empire, agricultural initiatives, Soviet historiography, S. Witte.

Священко З. В. Аграрный вопрос в политической деятельности С. Витте в советской историографии

В статье проанализированы взгляды советских исследователей на аграрный вопрос в политической деятельности С. Витте. Обращается внимание на то, что проблема специфически изучалась и интерпретировалась советскими специалистами-историками, советские исследования ограничивались существенным влиянием на историческую науку господствующей тогдашней идеологии. Несмотря на это, исследователи заложили фундамент для дальнейшего осмысления этой проблемы.

Ключевые слова: аграрный вопрос, Российская империя, аграрные инициативы, советская историография, С. Витте.